

Journal of Analytic Divinity
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/jad>
E-ISSN: 2602-3792
5/3 (Aralık/December 2021), 62-81.

Modernleşen Toplumun Vefa Duygusuna Yabancılaşması ve Bazı Çözüm Önerileri

The Alienation of the Modernizing Society to Loyalty Sense and Some Solution Recommendations

M. Bekir Gültekin

Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı, Yenimahalle Müftülüğü Uzman Vaizi
Pd. D. Presidency of Religious Affairs, Department of Yenimahalle, Expert Preacher,
Ankara/Türkiye

E- Posta: m.bekirgultekin@hotmail.com

ORCID: 0000-0001-5171-7974

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 18 Eylül/September 2021

Kabul Tarihi / Date Accepted: 24 Kasım/ November 2021

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Aralık/15 December 2021

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Kış-Aralık/ Winter-December

DOI: 10.46595/jad.997252

Cite as / Atıf: Gültekin, M. Bekir. "Modernleşen Toplumun Vefa Duygusuna Yabancılaşması ve Bazı Çözüm Önerileri", *Journal of Analytic Divinity* 5/3 (Aralık/December 2021), 62-81.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (M. Bekir Gültekin)

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Web: <http://dergipark.org.tr/jad> | **e-mail to:** editorjand@gmail.com

Öz

Bu makalede, vefa duygusunda ve onun toplumsal tezahürlerinde yaşanan değişimler, sosyolojinin kavramsallaştırmalarından olan yabancılaşma kavramı çerçevesinde ele alınmıştır. Geleneksel toplumun güçlü duygularından olan vefanın modern toplumda zayıflaması, yabancılaşma olgusuyla doğru orantılı olarak geliştiği düşünülmektedir. Modern toplumun tüketim kültürü ve rasyonellik anlayışı da yabancılaşmayı tetikleyici ve geleneksel vefa duygusunu tahrip edici birer unsur olarak değerlendirilmiştir. İnsan doğasında bir nüve olarak her zaman var olan vefa duygusu, modern toplumla birlikte üstü küllenmiş olsa da ona yeni bir anlam kazandırıldığında eski toplumsal işlevselliğini yeniden elde edebileceği düşünülmektedir. Birey ve toplumda yabancılaşmanın artması ölçüsünde ondaki vefa duygusu tükendiği gibi bu psikozu aşması ölçüsünde de vefa duygusunun canlandığı öngörülmektedir. Bunun yanı sıra modern rasyonellikle değişen yaşam biçimleri ve duygu durumuna uygun yeni bir vefa anlayışını geliştirmenin elverişli bir yol olabileceği düşünülmektedir. Teorik çerçevede ele alınan bu konunun, vefasızlığın çokça dillendirildiği günümüzde başta dinî açıdan olmak üzere diğer toplumsal yönleriyle de irdelenmesine katkı sağlaması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Vefa, Toplumsal Değişim, Yabancılaşma, Rasyonelleşme.

Abstract

In the present article, the changes in the sense of loyalty and its social manifestations are discussed in the light of the alienation concept, which is one of the conceptualizations of sociology. It is considered that the weakening of loyalty, which is one of the strong feelings of traditional society, in modern society has developed in direct proportion to the alienation phenomenon. The consumption culture and rationality concept of modern society were also evaluated as the factors triggering the alienation and destroying the traditional sense of loyalty. Although the loyalty feeling, which has always existed as a core in the human nature, has faded with modern society, it is considered that it can acquire its old social functionality again when a new meaning is attributed to it. It is predicted that the sense of loyalty is exhausted at the extent that the alienation of the individual and society increases, and the sense of loyalty is revived at the extent that this psychosis is overcome. It is also considered that it may be a convenient way for developing a novel understanding of fidelity in line with the lifestyles and moods changing with modern rationality. It is expected that this issue, which is discussed in a theoretical framework, will contribute to the examination of disloyalty in terms of other social aspects especially from the religious viewpoint.

Keywords: Sociology of Religion, Loyalty, Social Change, Alienation, Rationalization.

Giriş

İnsanlar arasında oluşan vefa duygusunun özünde bağlılık, sevgi, hatırlama ve sadakat vardır. Bir toplumsal ilişki biçimi olarak vefa duygusunun oluşması, kişiler arasında bağ kuran bazı süreçlerin yaşanmasına bağlıdır. Bu çerçevede asgari düzeyde de olsa taraflar arasında bir ortak hafıza, yaşanmışlık, paylaşım, duygudaşlık, sevgi ve samimiyet gibi bağların kurulmuş olması gerekir. Zira gündelik dilde vefayla ilgili bir ilişki biçiminden söz edildiğinde aynı zamanda bu kavramlara da göndermelerde bulunmuş olmaktadır. Bunlardan her birinin taraflar üzerinde bıraktığı etkinin kuvvetine bağlı olarak vefa duygusu ve beklentisi oluşur. Bu bağların zayıflaması oranında da vefa duygusunda zayıflama meydana gelir.

Sosyolojik bir olgu olan toplumsal değişim süreçlerine bağlı olarak toplumsal ilişki biçimlerinde, değerlerde ve duygu durumlarında değişimin yaşanması kaçınılmazdır.¹ Günümüzde küresel çapta yaşanan modernleşme olgusuna bağlı olarak bölgeler arasında etkileri ve görünümü farklı olsa da bireysel ve toplumsal dinî hayatta, dinî duygularda ve değerlerde hızlı bir değişim² yaşanmaktadır. Bir dinî ve ahlakî değer ve duygu olarak vefa da benzer bir değişim sürecinden geçmektedir.

İslam dininin temel naslarında sübut bulmuş vefa olgusunun toplumsal yansımalarının, içinde bulunulan zamanın ve mekânın toplumsal yaşam biçiminden bağımsız olarak değerlendirilmesi düşünülemez. Vefa kavramına işaret eden naslar bir değişime uğramadığı halde, söz konusu olgunun toplumsal yaşamdaki işlevselliğinde değişimin yaşanması, vefanın toplumsal değişim süreçlerinde maruz kaldığı değişimler ile açıklanabilir. Gündelik yaşamda ve konuşma dilinde vefasızlıktan söz edildiğinde “vefa bir semt adımıymış” ve “vefa kalmadı” gibi ifadelerle serzenişte bulunulması, vefanın şiirlere konu olması ve vefayla ilgili duygusal kırılmaların yaşanması³ bir yönüyle toplumsal değişim gerçeğine bağlı olarak insanların yaşamında ve duygu durumlarında yaşanan değişimin sade bir anlatımının yansımaları olarak düşünülmektedir.

Rasyonelliği, geleneksel değerlere karşı kuşkulu yaklaşımı, daha hızlı akan gündelik yaşamı, tüketim alışkanlıkları ve insanlar arasındaki ilişkilerinin duygu boyutu gibi özellikleriyle geleneksel yaşam biçiminden farklılığını ortaya koyan modernite, insanın vefa duygusunun değişime uğramasında etkili bir faktör olduğu düşünülmektedir. Bu çalışmada, en yalın bir anlatımla modernlik öncesi yaşam biçimi olan geleneksellikten ondan kopuşu ifade eden modernitenin⁴ toplumsal şartlarını karşılaştırmak suretiyle vefa

¹ Sulhi Dönmezer, *Sosyoloji* (Ankara: Savaş Yayınları, 1984), 427-431.

² Recep Şentürk, *Yeni Din Sosyolojileri* (İstanbul: Gelenek Yayınları, 2004), 29-34.

³ Seda Gedik, “Âşık Veysel’in Şiirlerinde Vefa”, *USBAD Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi 3* (Haziran 2020), 193-212.

⁴ Yasin Aktay, “Modernleşme ve Gelenek Bağlamında Dini Bilgi ve Otoritenin Dönüşümü”, *Bilimname 3* (2004), 131-151.

duygusunda yaşanan değişim ve yeni bir vefa dilini oluşturmanın imkânı üzerinde durulmuştur.

1. Vefa Duygusunun Oluşum Süreçleri

1.1. Yaşanmışlıklar

Vefa kavramı, öncelikle bir ortak hafızaya, yaşanmışlığa göndermede bulunur.⁵ Önceden paylaşılmış ve hissedilmiş sevgi gibi yüce duygular, sonradan ‘bağlılığı’ ve “sadakati” oluşturur.⁶ Vefa ile ilgili yapılan tanımlamalarda kullanılan unutmama, yapılan iyiliğe iyilikle karşılık verme, iyiliği hatırlama, nankörlük etmeme, vadine, ahbine, sözüne ve yeminine sadık kalma gibi kavramların tamamı bir şekilde geçmişe göndermede bulunmaktadır.⁷ Bu anlamda vefa, unutmamaktır.⁸ Birbirine bağlı süreçleri ve neticede “tam” olmayı ve bir bütünlük oluşturmayı ifade eder. Nitekim Arapça bir kelime olarak vefanın kökenine ve özüne bakıldığında; tam, bütün, eksiksiz, yerine getirmek, karşılamak gibi anlamlarla ifade edildiği görülmektedir.⁹ Geçmişte ortak bir paydada buluşup anlaşmayla varılan sözleşmelere uymanın gereğini Kur’an’ı Kerim ifade ederken; وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ “Ey iman edenler! Sözleşmeleri yerine getirin.” (el-Mâide 5/1) ve وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ “Ahde vefa gösterin” (el-İsrâ 17/34) demek suretiyle açık bir şekilde vefalı olmayı, geçmişte yaşanmış ve kararlaştırılmış bir gerçekliğe bağlı kalarak onu gerçekleştirmeyi ve tamamlamayı emrettiği anlaşılmaktadır.

Evladın ana-babasına, ozanın sazına, çiftçinin toprağa, dostun dosta karşı vefası veya vefasızlığından söz edilmesinin¹⁰ temelinde, söz konusu taraflar arasında geçmişte bir yaşanmışlığın ve duygusal bir bağın kurulmuş olmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla vefa duygusunu tetikleyen en önemli faktör kurulan bağ ve bağlanma duygusudur. Vefa, bağlanma duygusunun şiddetine bağlı olarak oluşan beklentiye ifade eder.¹¹

1.2. Duyumsama Gücü

Duyumsama, duyular aracılığıyla bir şeyi algılamaktır.¹² Bir kişide vefa duygusunun yoğunluğu ondaki duyarlılık ve algılama gücünün belirlediği duyumsama yeteneğiyle ölçülebilir. Vefa kavramının genelde duygu kavramıyla birlikte “vefa

⁵ Bk. Geniş bilgi için; İhsan Çapcıoğlu, “İnsanlığın Kültürel Hafıza Zincirine Eklemlenen Değerlerin Birleştirici Halkası Olarak Vefa”, *Peygamberimiz ve Vefa Toplumu*, haz. Bünyamin Kahraman (Ankara: DİB Yayınları, 2021), 107-121

⁶ Şükrü Haluk Akalın vd., *Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 10. Basım, 2005), “vefa, vefakâr, vefalı”, 2084.

⁷ Hüseyin İbrahim Yeğin, “Vefakârlık Ölçeğinin Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması”, *Dergiabant* 5/9 (Bahar 2017), 119-132.

⁸ M. Doğan Karacoşkun, “Sevgiyi Kökleştiren Haslet: Vefa”, *Diyanet Aylık Dergi* 246 (2011), 6-7.

⁹ Serdar Mutçalı, *Arapça Türkçe Sözlük* (İstanbul: Dağarcık Yayınları, 1995), “vefa”, 999-1000.

¹⁰ Gedik, “Âşık Veysel’in Şiirlerinde Vefa”, 193-212.

¹¹ Bu konuda bk. Amir Levine ve Rachel Heller, *Bağlanma*, çev. Ebrar Güldemler, (İstanbul: Aganta, 2020).

¹² Akalın vd., *Türkçe Sözlük*, 582.

duygusu” şeklinde kullanılması, bu kavramın içerdiği “duygu” potansiyelini göstermektedir. Bu potansiyel, duyumsama gücüyle ortaya çıkar. İnsanın sevdiğinden vefa görmesi bir ihtiyaç olduğu gibi, vefasızlıkla karşılaşması da ağır duygusal kırılmalara sebep olur.¹³ Bu yönüyle vefa insanlar için tatmin edilmesi gereken güçlü bir duygudur.

Vefa sevgiden doğar ve sevgiyi besler. Kökleşen ve içselleştirilen bir sevgi olmadan vefa olamaz.¹⁴ Dolayısıyla yüzeysel ve kısa bir süre sonra unutulmaya yüz tutacak bir sevgi ile unutmamaya dayalı vefanın gerçekleşmesi zordur. Vefa ile, geçmişte yaşanmış sevgiye ve muhabbete bağlı ilişkinin bıraktığı etkinin tarafların bir arada olmadığı zamanlarda da o güçlü sevgi ve muhabbet duygusunun devam ettiği anlamına gelmektedir. Vefa gösterilen kişinin o iyiliği her zaman hak ettiği düşünülürken, vefayı gören de buna layık görüldüğünü düşünerek mutlu olur.

Vefa duygusu, toplumsal hayatta adaletin tesisi gibi önemli bir ilkeyle karşılaştırılabilecek kadar güçlü bir duygudur. Örneğin Çin toplumunun kadim hukuk geleneğinde, aile bireylerinden biri suç işlediğinde diğer bireylerin ona duydukları sevginin dayandığı vefa duygusunun gereği olarak suçunu gizlemesi ile hükümdara ve kamuya karşı sorumluluğun gereği olarak “adalet için akrabadan dahi vazgeçmek” prensibine bağlı kalarak onu ifşa etme arasında karar vermede nasıl davranmaları gerektiğiyle ilgili iki farklı ekolün oluşmasına sebep olacak kadar önemli bir konu olmuştur. Nihayetinde dönemseller olarak bu ekollerden hangisi baskın çıkmışsa onun görüşü uygulanmıştır.¹⁵ Bu örnek bize vefa duygusunun adalet duygusuyla bile boy ölçülebileceğini göstermektedir.

Vefa duygusunun toplumsal gücünden dolayı yakınlarla karşı adalet duygusu mu yoksa vefa duygusu mu ön planda olması gerektiği ile ilgili benzer tartışmaların ve uygulamaların farklı toplumlarda yaşanması, vefa duygusunun ne kadar güçlü bir duygu olduğunu göstermektedir. İslam’da da şahitlikte bulunma durumlarında insanların adaletli davranmasının gereği olarak gerçeği beyan etmesi ile vefa duygusunun gerçeği söylemekten alıkoymasını şeklinde yorumlanabilecek bir ikilem durumunda adaletten yana tutum belirlenmesi gerektiği Kur’an’ı Kerim’de şöyle belirtilmiştir: “Ey iman edenler! Kendinizin veya anne babanızın ve akrabanızın aleyhine bile olsa adaleti ayakta tutun, Allah için şahitlik eden kimseler olun.” (en-Nisâ 4/135). Buna göre aile ve akrabalık bağlarından kaynaklanan sevgi ve vefa duyguları çok kıymetli ve güçlü duygular olmakla birlikte adaletin önüne geçilmemesi gerektiği ifade edilmektedir.

¹³ Gedik, “Âşık Veysel’in Şiirlerinde Vefa”, 193-212.

¹⁴ Karacoşkun, “Sevgiyi Kökleştiren Haslet: Vefa”, 6-7.

¹⁵ Maierhaba Maimaiti, “Vefa Borcu ve Adalet Arasındaki Seçim-Akrabanın Suçunu Gizleme”, *International Journal of Human Studies* 4 (2019), 212-221.

2. Toplumsal Değişimin Vefa Duygusuna Etkisi

Toplumsal değişimlerle, kurumsal ve insanlar arası gözle görülebilir ilişkilerde değişimler oluşabildiği gibi duygularda da değişimlerin oluşabileceği düşünülmektedir. Bu bölümde vefa duygusunun modern yaşamın getirdiği yabancılaşmadan, rasyonelleşmeden ve tüketim kültüründen nasıl etkilendiği değerlendirilmektedir.

2.1. Yabancılaşma

Toplumda vefa duygusu ve diğer olumlu birçok duygudan insanların mahrum kalmasının veya bu duygu ve değerlerin istenilen seviyede yaşanılmamasının sebebinin anlaşılması için önemli psiko-sosyal kavramsallaştırmalardan biri olan “yabancılaşma” kavramı çerçevesinde konuya yaklaşılması yararlı olacaktır.

Yabancılaşmanın temeli insanın özünün bastırılması, çarpıtılması ve işlevsiz kılınmasıdır. Bireylerin kendi bilinçlerine, birbirlerine ve insanlar arasındaki insani dayanışmaya yabancılaşmasıdır.¹⁶ Yabancılaşma süreci bir yönüyle insanı insanlıktan edilme sürecidir.¹⁷ Birey veya toplumun yabancılaşması bir bilinç olayıdır. İnsani özsel değerlerden sapmayı ifade ettiği için de yanlış bir bilinçtir.¹⁸ Bireysel ve toplumsal yaşam süreçlerinde ortaya çıkan bir sorundur. Hatta yabancılaşmayı bir ruhsal bozukluk olarak görenler de vardır.¹⁹

Başta Erich Fromm olmak üzere bazı düşünürler yabancılaşmayı psikolojik bir rahatsızlık olarak görmekle birlikte günümüzde artık bu şekilde pek düşünülmesi de en azından yabancılaşmanın bunalımla yakın bir ilişkisi olduğu düşünülmektedir. İçinde bulunduğumuz çağın genelde bunalım çağı olarak tasvir edilmesi, ahlaki ve varoluşsal bunalımdan söz edilmesi yabancılaşmayla yakın ilişkili bir durumdur.²⁰ Yabancılaşma olgusu birey ve toplumlar tarafından geç kalınmış ve dolayısıyla arzu edilen bir ütopya gibi görüldüğü için toplumlar ve bireyler tarafından gönüllü olarak kabul görebilmektedir. Dolayısıyla yabancılaşma, bir anomi (kaos, düzensizlik) olarak veya bir hastalık durumu olarak görülmemektedir.²¹ Yapılan yabancılaşma tanımlarıyla bireyin ve toplumun yabancılaşma karşısında edilgen gibi görünen bir tasviri yapılmış olabilir. Oysa yabancılaşmaya maruz kalanların içine düştükleri durumun oluşmasında kendi iradeleri ve kendilerinin gönüllü olarak aktif bir şekilde katılımları söz konusudur. Yani insanın kendini içine düşürdüğü bir durumdur.²²

¹⁶ Hüseyin Akyıldız, “Bireysel ve Toplumsal Boyutlarıyla Yabancılaşma”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 3 (1998), 163-176.

¹⁷ György Lukacs, *Birey ve Toplum*, çev. Veysel Atayman (İstanbul: Günebakan Yayınları, 1978), 168.

¹⁸ Peter L Berger, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, çev. Ali Coşkun (İstanbul: İnsan Yayınları, 1993), 137.

¹⁹ Akyıldız, “Bireysel ve Toplumsal Boyutlarıyla Yabancılaşma”, 163-176.

²⁰ Sibel Kiraz, “Kitle, Kültür, Bunalım ve Yabancılaşma”, *Mavi Atlas* 5 (2015), 126-147.

²¹ Berger, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, 137,138.

²² Kiraz, “Kitle, Kültür, Bunalım ve Yabancılaşma”, 126-147.

Yabancılaşmanın bir boyutu toplumsal kitlenin bireyi kendine yabancılaştırmasıdır. Toplumsal yapılar insanlar tarafında oluşturulmakta ve biçimlendirilmektedir. Ancak kurguya ve kurumsallaşmaya dayalı oluşan toplumların yapısı, bireysel insanî doğadan farklı bir tabiat ve işlenişe sahip olabilirler. İnsanlar tarafından oluşturulmuş ancak insan tabiatına yabancılaştırılmış bir toplumsal yapının süreçlerinden geçen insanın varlığı insanın özünü çelişecek şekilde biçimlenebilir.²³ Bu yönüyle düşünüldüğünde yabancılaşma, toplumsal dünyanın bireysel bilinçte nesnelleşmesidir.²⁴ İnsan her zaman içinde yaşadığı toplumsal yapının bir parçasıdır. Toplumsal yapı ne şekilde şekillenmişse bireyin bilinci ve davranışı da öyle şekillenir.

Tek bir bireyin, bir topluluğun, ya da toplumun bir kesiminin yabancılaşmasından söz edilebilir.²⁵ Dolayısıyla yabancılaşma bireysel ve toplumsal düzeyde gerçekleşebilmektedir. Aynı zamanda yabancılaşmanın hem bireysel hem de toplumsal süreçleri vardır. Bu süreçler birbirini beslemekte ve birlikte gelişmektedir.²⁶ Bireylerin yabancılaşması her zaman söz konusu edilirken, esas toplumun yabancılaşmasıyla birlikte kitleleşmesiyle²⁷ yabancılaşmanın toplumsal görünürlüğü, etkisi, normalleşmesi ve sıradanlaşması güç kazanmaktadır.

Yabancılaşmanın bir diğer boyutu da bir toplumun önceki yapısından koparak toplumsal boyutta yabancılaşmasıdır. Değer yargılarının değişmesidir. Bunun en bariz örneklerinden biri modernleşen toplumun önceki geleneksel toplumsal yapısına ve değerlerine yabancılaşmasıdır. Ondan kopmak ve ona yabancılaşmak suretiyle evrilerek değişmesidir. Hemen her dönemde yabancılaşma sorunu yaşanabilmekte birlikte sanayileşme ve takip eden modernleşme döneminde bu başkalaşımın en fazla ve şiddetli boyutta kendini hissettirdiği görülmektedir.²⁸

İçinde yaşanan kültürün insanı doğasına yabancılaştırma etkisi de yabancılaşmada önemli bir faktördür. Kültürün mimarı olan insan aynı zamanda içinde bulunduğu verili kültürden etkilenir ve kişiliği ona göre şekillenir.²⁹ Mevcut bir kültür, mirasçısı olduğu kültürden ne oranda koparılmış ve ona yabancılaştırılmış ise içindeki bireyleri de aynı ölçüde yabancılaştırır. Bu durum hem kültürün hem de toplum ve bireyin kendi miraslarından koparılmalarıyla yabancılaşması anlamına gelmektedir.

Yabancılaşma ile din ve dindarlık bilinci çözülmeye ve dağılmaya başlar.³⁰ Dinî ve ahlaki değerler bireysel ve toplumsal hayatta anlamlarını yitirmeye başlar. Beklenen canlılıkta, içten ve samimi bir şekilde tutum ve davranışlara yansıtılmadığı görülür.

²³ Akyıldız, "Bireysel ve Toplumsal Boyutlarıyla Yabancılaşma", 163-176.

²⁴ Berger, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, 135-136.

²⁵ Kiraz, "Kitle, Kültür, Bunalım ve Yabancılaşma", 126-147.

²⁶ Akyıldız, "Bireysel ve Toplumsal Boyutlarıyla Yabancılaşma", 163-176.

²⁷ Lukacs, *Birey ve Toplum*, 179.

²⁸ Akyıldız, "Bireysel ve Toplumsal Boyutlarıyla Yabancılaşma", 163-176.

²⁹ Kiraz, "Kitle, Kültür, Bunalım ve Yabancılaşma", 126-147.

³⁰ Lukacs, *Birey ve Toplum*, 179.

Yabancılaşma ile öz anlamlarını yitiren değerler tamamen toplumsal hayatta kaybolmasa da geçmişe duyulan özlemin bir ifadesi, folklorik bir uygulama veya geleneksel bir alışkanlıkla sınırlı bir şekilde varlığını sürdürebilir, ancak içsel anlamlarını ve önemini kaybeder.

Bu kavramsal çerçevede İslam dininin temel naslarına bakıldığında insanın hakikatlere, doğrulara hatta kendi inancına ve ibadetlerine bile yabancılaşabileceğine dair beyanlarını görmek mümkündür.³¹ Örneğin Kur'an'ı Kerim'de; *فَوَيْلٌ لِلْمُصَلِّينَ الَّذِينَ هُمْ عَنْ صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ* "Vay haline o namaz kılanların ki, onlar namazlarının özünden uzaktırlar" (el-Maûn 4/5), ayet-i kerimesi, namazı kıldıkları halde kıldıkları namaza yabancılaşmış kişilikleri tanımlamaktadır. Başka bir ayette de ehli kitap olan insanların zamanla duyarlılıklarını kaybetmek suretiyle kalplerinin katılaştığı dolayısıyla kendi geçmişlerine yabancılaştığı belirtilerek, müminleri onlar gibi olmamaları yönünde uarmaktadır: *وَلَا يَكُونُوا كَالَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلُ فَطَالَ عَلَيْهِمُ الْأَمَدُ فَقَسَتْ قُلُوبُهُمْ* "Onlar daha önce kendilerine kitap verilmiş ve üzerlerinden uzun zaman geçip kalpleri katılaşmış kimseler gibi olmasınlar" (el-Hadîd 57/16). Bu bakış açısıyla naslara bakıldığında birey ve toplumun dine, değerlere ve özüne yabancılaşmasıyla anlamlandırılabilir başka beyanları da görmek mümkündür. Dolayısıyla bu şekilde yabancılaşmış öze, dine veya değerlere karşı bir vefa duygusunu beklemenin beyhude bir çaba olduğunu söylemek mümkündür. Vefaya yer açabilmek için öncelikle bu yabancılaşmanın aşılması gerekir.

2.2. Modern Tüketim Kültürü ve Değerlerin Tüketilmesi

Vefa duygusunun canlı kalmasının tüketim alışkanlıklarıyla da yakın ilişkisi vardır. Günümüz toplumu önceki dönemlerle kıyaslanmayacak derecede tüketici bir toplumdur. Sadece maddiyatın değil zamanın, sevginin ve her türlü değerın tüketimi söz konusudur. İnsanların vefa duygusunu etkilemesi açısından tüketim biçimlerinden belki de en önemlisi zamanın tüketilmesidir. Modernleşme öncesinde dinin ve değerlerin hatırlanmasına ve toplumsal kaynaşmaya imkân sağlayan çalışma harici zamanlar, modern yaşamla birlikte bunlara yer bırakmayacak biçimde planlanmıştır. Günümüzde "boş zaman" olarak kavramsallaştırılmış çalışma harici vakitlerde din ve değerlere ya yer verilmemekte ya da çok az yer verilmektedir. Boş zaman, daha çok eğlenceye, tüketime ve bireysel ilgilerle sınırlı kalacak etkinliklere ayrılmıştır.³² Oysa vefa duygusunun gelişmesi için en çok ihtiyaç duyulan hatırlama, anma ve sosyal ilişki kurma gibi aktivitelerin ve bunlarla ilgili melekelerin canlı tutulması gerekmektedir. Günümüzün modern insanın büyük oranda boş zamanlarını ayırdığı iletişim, eğlence ve enformasyon gibi alanlardaki araçların çeşitliliği artırılmak suretiyle onun gündelik yaşamının planlanmasında ve

³¹ Bekir Koç, "Tüketim Toplumunda Metalaştırılan Dini Yeniden Okuma Önerisi: Bireyin Dine Yabancılaşması", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (2019), 141-167.

³² Ejder Okumuş, "Boş Zamanlar ve Din", *Din Sosyolojisi El Kitabı*, ed. Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu (Ankara: Grafiker, 2012), 667-723.

ilgisinin yönlendirilmesinde vefa göstermesi gereken insanlarla ilgilenmesine fırsat bırakılmayacak kadar meşguliyet alanı genişletilmiş ve çepeçevre kuşatılmıştır.

Yozlaşarak değişen tüketim kültürünün dinî ve ahlaki değerler üzerindeki etkisi doğrudan veya dolaylı olabilmektedir. Birincisi, insan eylemlerinin büyük bir kısmını içine alan ve insana dinî ve ahlaki büyük bir sorumluluk yükleyen maddi emtianın üretilmesinden (elde edilmesinden) tüketim aşamasına kadar³³ geçen süreçlerin ahlaki değerlerden soyutlanmasıyla ve yaşamın yegâne amacı kılınarak itibar kazanmasıyla; dinî ve ahlaki değerlerin görmezden gelinmesi, değersizleştirilmesi, sıradanlaştırılması, işlevsiz kılınması ve neticede kaybolmasıyla sonuçlanabilecek derecede doğrudan itibarsızlaştırıcı bir etki oluşturabilmektedir. İkincisi tüketim kültürünün imaja odaklanarak ve imajı yücelterek onu yaşamda gösterişi esas alan bir temele oturtmasıyla; değerlerin unutulmasına, zaman ayrılmasına değmez ve boş bir kültürel kalıntı gibi algılanmasına sebep olması, dolaylı yoldan da olsa değerleri tahrip etmektedir.

Maddiyat esaslı ilişkiler, aynı zamanda maddiyatı önceleyen toplumsal ilişkileri ve doğrudan toplumsal sonuçları ortaya çıkarır.³⁴ Üretim ve tüketim kültürü, ekonominin yanı sıra ahlakla ilgili bir konudur. Zira içinde bulunulan toplumun kültürü ve ahlak örgüsüyle tercihler, zevkler ve tüketim alışkanlıkları birbirlerini biçimlendirmektedir. Genel olarak "ihtiyaçların giderilmesi" şeklinde tanımlanan tüketim, günümüzde artık sadece iktisadî bir olgu değildir. İçinde bulunulan sosyal ve kültürel değerlere göre şekillenen ve "ihtiyaç" bağlamının çok ötesinde gerçekleşen bir olgudur. Üretim ve tüketim davranışlarının sınırları genişleyerek hayatın her alanına nüfuz etmeye başlamıştır.³⁵

Maddiyatın öncelendiği toplumsal yapıda, bireyin ve toplumun maddiyata tutkuyla bağlanması onu kendine yabancılaştırır. Böyle bir ortamda din, maneviyat ve değer bazı olgular bile nesnelleştirilerek/şeyleştirilerek metaa dönüşebilir.³⁶ Tüketim toplumu dini ve dinî değerleri, inşa ettiği metalar sistemine katarak dini ve dinî değerleri de metalaştırır. Böylece dinî inanç, değer ve pratikler etkisiz hale gelmekte ve anlamsızlaşmaktadır. Artık bu noktaya gelindiğinde tüketim sadece nesnelere

³³ Bk. M. Emin Özafşar vd., *Hadislerle İslam* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014), 7/611. Tirmizî, "Sıfatü'l Kıyâme", 1. hadiste geçtiği üzere Hz. Peygamber (sav); "Kıyamet gününde insanoğlu şu beş şeyden hesaba çekilmedikçe Rabbinin huzurundan bir yere kımıldayamaz: Ömrünü nerede ve nasıl geçirdiğinden, gençliğini nerede yıprattığından, malını nereden kazanıp nerede harcadığından, bildiği ile amel edip etmediğinden" derken, bir insanın hayatını kapsayan aşamaları ve meşguliyetleri bir bütün olarak ve özlü bir şekilde ifade ettiği gibi, bunun içerisinde kişinin üretilip tükettiği malını nasıl elde edip ne şekilde tükettiğini "zaman" kavramıyla bir bütünlük içerisinde ifade ediyor.

³⁴ Anthony Giddens, *Kapitalizm ve Modern Sosyal Teori*, çev. Ümit Tatlıcan (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 43.

³⁵ Esat İlter, "Tüketim Kültürünün Tarihsel Gelişim Süreci ve Bireysel, Toplumsal ve Kültürel Etkilerinin İncelenmesi", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2 (2019), 461-476.

³⁶ Giddens, *Kapitalizm ve Modern Sosyal Teori*, 42.

tüketilmesiyle değil, değerlerin ve ilişkilerin de tüketilmesiyle kendini göstermeye başlar.³⁷

Bu süreçler aynı zamanda toplumu kalabalıklardan oluşan kitlelere dönüştürür. Tüketimle mutluluğu arama, kitleleşen toplumunun en belirgin vasıflarından biri haline gelir.³⁸ Dinin ve değerlerin kitleleşen tüketim toplumuyla etkileşime girerek metalaşmasıyla kendi hakiki ve orijinal anlamlarından kopar, uzaklaşır ve başkalaşır. Böylece din, deruni özelliklerine yabancılaştırılarak bireysel ve toplumsal yaşamda doğru anlaşılmasına engel olunur.³⁹ Bunun yanı sıra modern tüketim kültürünün dinî ve dinî değerleri ötekileştirerek açtığı alanda din ve değerler kendilerine sağlam bir zemin bulmakta zorlanır.⁴⁰ Toplumsal hayatta sağlıklı dinî duyguların ve erdemli insanların tutum ve davranışlarının görünür olduğu yerde kendini gösterebilen vefa duygusunun, din ve değerlerin bile yozlaştırıldığı ortamda kendine yer bulabilmesi oldukça zordur.

Bütün yönleriyle din ve dinî değerler tüketim kodlarıyla sarmalandığında metalaştığı gibi bu haliyle topluma sunulduğunda toplumun dinin özüne yabancılaşmasına sebep olur.⁴¹ Dinî değerlerin metalaştırılması, dinin içinin boşaltılması anlamına gelir. Metalaştırılmış olması ölçüsünde de artık hayatı ve müntesiplerinin davranışlarını belirleme gücü kırılmış olur. Bu şekilde maddiyatın manevi değerlerin üstünde tutulduğu tüketim toplumunda ruhun yerini beden alır.⁴² Vefa gibi manevi bir erdem de ruhunu kaybetmiş bedenlerde kâmil seviyede kendini göstermesi zordur.

3. Rasyonelleşen Toplumda Duygu Değişimi ve Vefa Duygusu

Modernitenin ve modern sosyal kurumların doğasında rasyonellik vardır.⁴³ Modern toplumun kendine özgü rasyonelitesinin dönüştürdüğü düşünme biçimi ile geleneksel insanın duygu durumu ve düşünce biçimi değişmiştir. Bireyin ve toplumların duygu, düşünce ve davranışları üzerinde büyük değişimler yapan, modernleşme sürecinin başlarında din ve geleneğe meydan okuması daha açık olan rasyonellik anlayışı,⁴⁴ modernleşme öncesi bireyin ve toplumun canlı bir şekilde sahip olduğu birçok duyarlılık gibi vefa duyarlılığını da tahrip etmiştir.

Günümüzün modern toplumunda bireylerin kendi içine kapanması, bencilliğin artması ve ben merkezci bir bakışla hayata bakması yaşadıkları toplumsal ilişkilerin azlığı ya da sınırlı olmasıyla ilişkili olarak düşünmemek gerekir. İlişkilerin değişen doğasıyla

³⁷ Asım Kasapoğlu, "Tüketim Toplumu ve Din: Dinin Metalaştırılması", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2021), 923-937.

³⁸ Kiraz, "Kitle, Kültür, Bunalım ve Yabancılaşma", 126-147.

³⁹ Koç, "Tüketim Toplumunda Metalaştırılan Dini Yeniden Okuma Önerisi: Bireyin Dine Yabancılaşması", 141-167.

⁴⁰ Kasapoğlu, "Tüketim Toplumu ve Din: Dinin Metalaştırılması", 923-937.

⁴¹ Koç, "Tüketim Toplumunda Metalaştırılan Dini Yeniden Okuma Önerisi: Bireyin Dine Yabancılaşması", 141-167.

⁴² Kasapoğlu, "Tüketim Toplumu ve Din: Dinin Metalaştırılması", 923-937.

⁴³ Anthony Giddens, *Modernite ve Bireysel-Kimlik*, çev. Ümit Tatlıcan (İstanbul: Say Yayınları, 2010), 214-215.

⁴⁴ Tony Bilton vd., *Sosyoloji*, (Ankara: Siyasal Kitapevi, 2009), 30.

anlamlandırmak daha makul görünmektedir. Zira modern toplumda hayatın her alanı ile ilgili kurumsallaşmaya gidilmesi, bireyin yaşamında ihtiyaç duyulan sosyal ağların kendi paradigmasına göre ve rasyonel bir biçimde yeniden düzenlenmesiyle daha fazla kamusal katılımı ve insani ilişki imkânı sağlamıştır. Örneğin geleneksel dönemde ailenin, aile bağlarının ve aile ilişkilerinin üstlendiği birçok rol, bugün ekonomik kazanım için kurulan ortak şirketlere, sosyalleşmeyi sağlayan farklı sivil toplum kuruluşlarına geçmiştir. Bu durum aileyi ortadan kaldırmasa da aile içi dayanışma, yardımlaşma ve vefa ilişkisi gibi ailenin birçok rolünü zayıflatmış ve bu rolleri başka kurumlara devretmiştir. Ancak diğer kurumların aile doğallığının sağladığı saf duyguyu, derin ve sürekli bağları sağlaması mümkün görünmüyor. Bu yönüyle yapay olarak oluşturulmuş modern sosyal kurumlar karşılıklı çıkar ve rasyonel temelli ilişki düzlemi üzerinden yürürken, insan doğasından süzülüp gelerek oluşmuş kadim kurumsal yapıların sağladığı kader birliği, samimi, aşkın ve varoluşsal ilişki biçimlerinden ve bunların kazandırdığı erdemlerden mahrum kalınmış olmaktadır. Geriye hayatta kalma ve azami bireysel hazzı elde etme stratejilerine dayalı tatsız ve kaygı verici ilişki biçimleri kalmaktadır.⁴⁵ Dahası bu modern ilişki biçiminin nesiller boyu aktarılmasıyla, adeta toplumsal genetiğin bu yönde değiştiği düşünülmektedir. Zira çoğu zaman geleneksel bakış açısıyla bakıldığında günümüz insanının bizi şaşkırtan duygudan yoksun ilişki biçimini ısrarla sürdürmesinin temelinde geleneksel duygu ve samimiyet yoksunluğunun nesiller boyu topluma sirayet etmesiyle adete bir karakter haline gelmiş olabileceğini düşündürmektedir.

Oysa vefa eksenli ilişki insan doğasına dayandırılmış ve onun doğasında var olan bir ilişki biçimi olarak düşünülmüştür.⁴⁶ Diğer duygular gibi insanda var olan ve bir şekilde doyurulması gereken bu duygu, sevgi bağıyla bağlanmış birçok şeye yönelebilir. Önce Allah'a sonra en yakınlardan başlayarak ana-babaya, diğer aile bireylerine, akrabalara, dostlara ve teşriki mesaide bulunan kişilere vefa gösterildiği gibi⁴⁷ genel olarak dünyamızı ve yakın çevremizi güzelleştiren her insana, canlıya ve cansız varlığa karşı da vefa duygusunu geliştirmemiz mümkündür. Örneğin Aşık Veysel anneye, yâre, evlada, insana yönelik vefa/vefasızlık ilişkilerini dile getirdiği gibi, sazına, toprağa, silya ve genel olarak dünyaya yönelik bir vefa ilişkisini de dile getirmektedir.⁴⁸ Bu bize vefa duygusunun farklı varlıklara yönelebilecek ne kadar güçlü bir duygu olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla yabancılaşmış ve rasyonellik temelli yaşam biçimiyle modern insanın vefa duygusunun üstü örtülmüş ve vefası azalmış olsa da onda nüve olarak var olan bu duygunun uygun yol ve yöntemlerle tekrar canlandırılacağı ve yönlendirilebileceği düşünülmektedir.

⁴⁵ Giddens, *Modernite ve Bireysel-Kimlik*, 215-223.

⁴⁶ Maimaiti, "Vefa Borcu ve Adalet Arasındaki Seçim-Akrabanın Suçunu Gizleme", 212-221.

⁴⁷ Karacoşkun, "Sevgiyi Kökleştiren Haslet: Vefa", 6-7.

⁴⁸ Gedik, "Âşık Veysel'in Şiirlerinde Vefa", 193-212.

Rasyonalitenin doğasında var olan her şeyi aklileştirme eğilimi ister istemez duyguları baskılamakta ve dönüştürmektedir. Bu olguyu moderniteden bağımsız olarak sebep sonuç ilişkisi içerisinde değerlendirmek gerekir. İnsanda akıl ve duygu birbirini destekleye bilmekle birlikte bazen biri diğerine baskın çıkabilmektedir. Nitekim Müslümanların kültür geleneği içinde tasavvufun ve fıkhî geleneğin olay ve olgulara yaklaşım tarzlarına bakıldığında duygusal ve rasyonel yaklaşım farklılığının izlerini görmek mümkündür. Hatta spesifik olarak vefa konusuna yaklaşım tarzlarıyla da bunu değerlendirmek mümkündür.

İslam geleneği içinde gelişen tasavvuf ve ahlaki öğretilerde duygu, his ve samimiyet ön planda olduğu için vefa kavramı da genelde bu anlamda içsel bir duygu ve ahlaken tutarlı olmanın gereği olarak uyulması gereken önemli bir ilke olarak değerlendirilmiştir. Örneğin bazı mutasavvıflar tasavvufu ahde vefadan ibaret görmüştür.⁴⁹ Sûfî geleneğinde, bezm-i elest olarak ifade edilen Allah'ın rab olarak ikrar edilmesi hakikatinin⁵⁰ gereği yerine getirilirken vefa kelimesine çokça vurgu yapılır. Aynı şekilde İslam ahlakında iç tutarlılığın gereği olarak vefa duygusuna sahip olmayı önemli ve zorunlu bir hal olarak değerlendirilmiştir.⁵¹ Dolayısıyla İslam'ın tasavvuf ve ahlak geleneğinde vefa, içten gelen samimi bir duygu olarak kabul görmüştür.

Ancak fıkhî gelenekte vefanın kullanılma biçimine bakıldığında ise daha çok rasyonel bir vefa anlayışının öne çıktığı görülmektedir. Günümüzde bu yaklaşımın daha verimli bir şekilde kullanılmasıyla rasyonel bir vefa anlayışının toplumsal hayata egemen kılınmasında önemli mesafeler kat edilebileceği düşünülmektedir. Örneğin Kur'an'ı Kerim'de: "وَبِعَهْدِ اللَّهِ أَوْفُوا" "Allah'a verdiğiniz sözü eksiksiz yerine getirin" (el-En'âm 6/152), "Ey iman edenler! Sözleşmeleri yerine getirin" (el-Mâide 5/1) ve "Ahde vefa gösterin" (el-İsrâ 17/34) derken sebep sonuç ilişkisi içinde, vefanın yerine getirilmesi daha önceki bir taahhüdün gereğinin yerine getirilmesinin gerekliliğine bağlayan açık, anlaşılır ve rasyonel yönü ağır basan bir ifade biçimi olarak kullanıldığı görülmektedir. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır da adeta bu inceliğe dikkat çekercesine vefanın anlamı için: "Ahd'-ü akdin mucibini eda etmek, icabını tamamen icra eylemektir."⁵² demek suretiyle rasyonel bir iş olan akit ve sözleşmelerin gereğinin yerine getirilmesini vefa olarak tanımlamaktadır. Yani sebep sonuç ilişkisi içerisinde başlanan bir işin tamama erdirilmesi söz konusudur. Buna göre vefa kavramına yüklenen tam, tamamlama, tam olma, bütün, eksiksiz, yerine getirme anlamları hatırlanmaktadır.⁵³ Bu bağlamda vefa anlayışını geliştirmeyi sağlamaya yönelik Kur'an'ı Kerim'de başka ayetler üzerinde de durmak mümkündür.

⁴⁹ Süleyman Uludağ, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), "Ahid", 1/533-534.

⁵⁰ Bk. el-A'râf 7/172.

⁵¹ Metin Yurdağ, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), "Ahid", 1/534-535.

⁵² Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1979), 3/1547.

⁵³ Mutçalı, "vefa", 999-1000.

Kur'an'ı Kerim'de, borçlanma ilişkisinde borçlunun borcuna vefa göstermesinin sadece onun öznel vefa duygusunun güçlülüğüne ve onun samimiyetine bırakılmayarak, borcun ifası için ve vefanın mutlak anlamda gerçekleşmesi için borcun "yazılması"nın emir kipiyle ifade edilmesini,⁵⁴ rasyonel bir vefa anlayışının geliştirilmesiyle ilgili daha belirgin bir örnek olarak düşünülebilir. Burada, İslam'da unutmamayı, sorumluluk bilincini ve eksiksiz olarak ödemeyi gerçekleştirmek için⁵⁵ borç ilişkisinin yazılı olarak kayıt altına alınması emir kipiyle ifade edilmekle birlikte, yazmanın mutlak bir dini emir mi yoksa tavsiye mi olduğu alimler tarafından ele alınmış, toplumsal hayatta kolaylık sağlamak için yazmanın bir tavsiye olacağı düşüncesi ağır basmıştır.⁵⁶ Zira toplumsal hayat şartları her zaman borç münasebetinin yazılarak ve somut bir delille belgelendirilerek kayıt altına alınmasını mümkün kılmadığı için borcun varlığı ve gereğinin yerine getirilmesi, diyaneten ve dinî bir vecibe olarak kabul edilmiştir.⁵⁷ Esasen bu yaklaşımlar, Müslümanların geleneksel kültürel yaşamlarında akitlerin yazılı olmasından ziyade sözlü olmasından dolayı ve sözlü ahid/akit uygulamasının yaygın olmasının zorlamasıyla, sosyal hayatta yol açabileceği zorluklar dikkate alınarak "yazma" ifadesinin mutlak emir olarak değerlendirilmediği düşünülmektedir.

Yazılı olmayan, sözlü ve duygusal güvene dayalı sözleşmelerin baskın olduğu bir toplumsal yapıda, vefa beklentisinin de aynı şekilde yazıyla kayıt altına alınmasa da manevi açıdan samimiyet, içtenlik ve sorumluluk altında bırakan bir olgu olarak yerleşmiş olması doğaldır. Buna bağlı olarak Müslüman toplumlarda bugüne kadar vefaya dair oluşan toplumsal beklenti, zorlayıcılıktan uzak, kişinin samimiyetine ve içtenliğine bırakılmış insanî bir yaklaşım olarak gelişmiştir. Bu duygunun bu şekilde gelişmesi hem doğal hem de bundan sonra da aynı şekilde ulvi bir duygu olarak insanlarda geliştirilmesinin yararlı olacağı düşünülmektedir. Ancak ilişkilerin geleneksel yaklaşımdan farklı olarak modern hayatın kendine özgü rasyonelitesi içinde aktığı günümüz toplumunda sözleşmelerin yazılı olması, gündelik hayatın modern rasyonellik üzerinde kurulmuş olması ve genel olarak insanların düşünme biçiminin ve yaşam tarzının bu rasyonellik çizgisinde gelişmesi, vefa duygusunun da benzer bir rasyonellik anlayışıyla insanlara ve insanlığa kazandırmanın imkanları üzerinde düşünmeyi gerekli kılmaktadır.

4. Gelenekselden Modern Topluma Doğru Vefa Duygusunun Zayıflaması

Geleneksel yaşam biçiminde çoğu zaman somut ve bölgesel olarak yaşanılmış ortak yaşanmışlıklara atıfta bulunularak vefanın önemi dile getirilmesiyle toplumda vefa beklentisi yeteri kadar karşılanırken, modern toplumun yapısı gereği aynı ortamı paylaşan insan sayısının artmasına ve küreselleşme ile çok uzak mesafelerdeki insanlarla

⁵⁴ Bk. el-Bakara 2/282.

⁵⁵ Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu Tefsiri*, (Ankara: DİB Yayınları, 2006), 1/446.

⁵⁶ Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988), 1/493.

⁵⁷ Yunus Apaydın vd., *İlmihal II, İslam ve Toplum* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004), 363-364.

bir şekilde vefa konusu olacak ilişkiler içerisinde olunmasına rağmen birçok yönde vefa beklentisinin karşılanamadığı görülmektedir. Özellikle modern şehir hayatında insanlar fiziksel olarak yakın temas içinde olmalarına rağmen o ölçüde duygudaşlığı yaşamamaktadır. Fiziksel olarak bir mekânda ancak duygusal olarak oldukça birbirlerinden uzak olan insanlar arasında vefa beklentisini karşılayacak duygudaşlığın oluşmaması, toplumun tamamını kapsayacak bir vefa duygusunun yeterince gelişemediğini göstermektedir.

Günümüz toplumu için, insan sayısı fazla olduğu halde kaynaşmayı tam sağlayamamış bir kitle toplumu olduğunu söylemek mümkündür, Modernleşen toplumların belirgin vasfı olan kitleleşme yabancılaşmayı kolaylaştırmaktadır. Kitle toplumu derinliği olmayan bir toplum, kitle adamı da her şeyi oluruna bırakan, adete boşlukta asılı ve hayali bir yaşamı tercih edendir. İçinde yapaylığı barındırmaktadır.⁵⁸

Modernite koşullarında bireylerin yaşadığı hayat ortamı yapaydır. Gelişime açık insanın doğal yaşam akışına yapılan müdahale ile çerçevesi sınırlandırılmış-belirlenmiş bir hayat biçimi ortaya çıkmaktadır. İnsan geleneksel yaşamın birçok formundan tecrit edilmiştir. Bu durum insan hayatının temel varoluşsal ve ahlaki bileşenlerinin bastırılmasıyla sonuçlanmıştır. Ahlaki yoksullaşmayı beraberinde getirmiştir.⁵⁹ Eskiden içten gelen bir duyguyla gösterilen vefa, günümüzde ne tür paylaşımlar ve iyi ilişkiler yaşanmış olursa olsun aynı kıvamda gösterilemediği görülmektedir. Hatta boş bir meşguliyet gibi algılanabilmektedir.⁶⁰ Bu durum, adeta insanın duygu genetiğinin bozulmuş olabileceğini düşündürmektedir.

Modernitenin toplumu rasyonelleştirme iddiasına ve bu yöndeki çabasına rağmen sonuçları itibariyle bireylerin hayatında bazı irrasyonel sonuçlar doğurmuştur. Bilinçli bir rasyonelizasyon arttıkça özellikle bireylerin hayatında irrasyonelle kayış da fazlalaşmıştır.⁶¹ Modern toplumun rasyonellik iddiasına ve bunu gerçekleştirmedeki kararlılığına rağmen, modern bireylerin düşüncelerinin, tutum ve davranışlarının paradoksal bir biçimde irrasyonelliğinin baskısı altında kaldığı görülmektedir. Kendi işlenişinde rasyonelliği ilke edinmiş modern toplum anlayışının bireyin duygusal yaşamına karşı tarafsız kalması ve onu duygularıyla baş başa bırakması, içinden çıkılması zor ve bireyin içinde bocalayıp durduğu bir subjektif dünyanın içine fırlatıp atmaktadır.⁶² Dolayısıyla modern toplum bireylerinin büsbütün duygularını yitirmiş ve robotlaşmış olduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak duyguları açısından savrulmuş ve kendine yabancılaşmış kitleler yığını haline geldiğini söylemek mümkündür. Modern toplumda benlik hassas, kırılgan, parçalanmış ve bölünmüştür. Bu dağılma ile bireyin duygusal ve

⁵⁸ Kiraz, "Kitle, Kültür, Bunalım ve Yabancılaşma", 126-147.

⁵⁹ Giddens, *Modernite ve Bireysel-Kimlik*, 198-212.

⁶⁰ Karacoşkun, "Sevgiyi Kökleştiren Haslet: Vefa", 6-7.

⁶¹ Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, çev. Taha Parla (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 12, 91, 102.

⁶² Anton C. Zijderveld, *Soyut Toplum*, çev. Cevdet Cerit (İstanbul: Pınar Yayınları, 1985), 223-224.

duygusal tutum ve davranışlarında kendine yabancılaşmıştır.⁶³ Maddi çıkara odaklanmış bir toplum olarak ilişki biçimi, derinliği olmayan bir ilişki biçimidir.⁶⁴ Bu haliyle unutmamayı, güçlü bir duygu ve bilinç halini gerektiren vefayı taşımada zorlanmaktadır. Kendi sübjektif dünyasına hapsolmuş bireylerin kendi aralarında duygudaşlığı artıramamasının sonucu olarak güçlü bir vefa bağı oluşturulamamaktadır.

Ancak bütün bunlara rağmen vefa duygusunun da tıpkı sevgi ve nefret duyguları gibi insanın doğasında var olan bir duygu olduğu düşünüldüğünde,⁶⁵ yeni toplumsal şartların şekillendirdiği modern bireyin düşünsel, duygusal ve duygusal karakteriyle uyumlu yeni bir vefa anlayışını geliştirmek için bugün üstü küllenmiş bu yüce duygunun tekrar canlandırılmasının imkânı üzerine düşünülmelidir.

5. Günümüz Toplumunda Yeni bir Vefa Dilini Oluşturma İmkânı

İnsani bir duygu olan vefanın insan hayatına kattığı canlılıktan günümüz insanının da daha fazla yararlanması için bir yol bulmanın mümkün olduğu düşünülmektedir. Geleneksel toplumda yüz yüze ve sözlü olarak yapılan ahidleşmelerin sağladığı duygudaşlıkla günümüzle kıyaslandığında vefa beklentisinin daha iyi karşılandığı söylenebilir. Zira bu konuda hem yazılı hem de sözlü anlatımlarda geçmişten söz ederken sitayişle bahsedilmesi, eskiden beklentilerin makul ölçüde karşılandığını göstermektedir. Ancak günümüzde insanların vefasızlıktan yana çokça serzenişte bulunması insanlar arasında vefaya dair yeteri kadar duygu birliği içinde olamadığını ortaya koymaktadır. Öyleyse bugünkü toplumsal yapının ve insan karakterinin kaldırabileceği, onun yapısına uygun bir vefa anlayışının geliştirilmesine katkıda bulunmaya çalışılmalıdır.

İçselleştirilmiş dinî inanç, vefalı olmak için insana gerekli donanımı sağlayabilir. Bunun yanı sıra kişide vefa duygusunun ve düşüncesinin gelişimi önemli ölçüde karakterinden ve karakter eğitiminden beslenir.⁶⁶ Nitekim dinî kişiliği belirgin olduğu halde vefa duygusu gelişmemiş bireyler olduğu gibi dindarlığı zayıf görünen bazı insanların da daha vefalı olabildiği görülmektedir. Hatta hayvanlar aleminde bile bazı hayvanların daha vefalı olduğu ifade edilebildiğine göre⁶⁷ bu duygunun, insanlar da dahil olmak üzere hemen her canlıda az ya da çok bulunan ve eğitimle geliştirilebilen bir duygu olduğunu göstermektedir.

Geleneksel vefa duygusunda vefasızlık yapıldığında yapanı yalnızlığa terk etme, görmezden gelme veya serzenişte bulunma gibi manevi yollarla cezalandırma yöntemleri

⁶³ Giddens, *Modernite ve Bireysel-Kimlik*, 214-215.

⁶⁴ Karacoşkun, "Sevgiyi Kökleştiren Haslet: Vefa", 6-7.

⁶⁵ Maimaiti, "Vefa Borcu ve Adalet Arasındaki Seçim-Akrabanın Suçunu Gizleme", 212-221.

⁶⁶ Karacoşkun, "Sevgiyi Kökleştiren Haslet: Vefa", 6-7.

⁶⁷ İsmail Hakkı Nur, "Mesnevide Hayvan Karakterleri (Metaforları)", *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi* 2/1 (2017), 29-47; Alverdors. "Hayvanlar Aleminde Sosyal Hayat", çev. Nahide Gücü, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi* 2/3 (1945), 197-206.

uygulanırken, modern rasyonel yaşam tarzında vefasızlık sadece manevi yollarla değil, bazı somut yaptırımlarla da müeyyidelere tabi tutulabileceği düşünülmelidir. Örneğin kamuya, kamu mallarına ve her türlü canlıya karşı geliştirilebilecek vefa duygusu ile bunlara karşı vefalı davranıldığında insani bir haz duyulması, vefasızlığın yapılması halinde ise uygulanacak somut yaptırımların vicdanlarda rahatsızlık oluşturmaması sağlanabilir. Böylece vefa beklentisi sadece keyfe bırakılmış bir değer olmayacağı gibi vefasızlığın bir yaptırımı ve cezası olacaktır. Bunun kanunlarla zaten yerine getirildiği düşünülebilir, ancak burada önemli olan kanunların diliyle değil manevi sorumluluğun diliyle bunun topluma mal edilebilmesidir. Örneğin toplumsal kurallara uymanın, çevreye karşı duyarlı olmanın, tanınmasak bile zor durumda bulunan bir insana yardım etmenin hem kendi kişiliğimize karşı hem de muhatap olunan kişi veya konuya karşı vefanın bir gereği olduğunu, aksi yönde davranmanın da vefasızlık olduğunu öğretebilmek önemli bir kazanım olacaktır.

Rasyonel bir vefa anlayışı geliştirildiğinde vefa gösterilecek olanların bilindiği şekliyle sadece geçmişte veya o anda yüz yüze, fiziki veya duygusal yakınlık kurulmuş olan birileri olması gerekmecektir. Örneğin ömrümüzde ilk defa girdiğimiz bir sokağın temizlenmiş olduğunu gördüğümüzde, orayı temizlemiş olanları hiç görmemiş ve tanımamış olsak bile, bize armağan ettikleri o güzel mekândan dolayı onların şahsına, yaptıkları işe ve temiz bıraktıkları mekâna karşı bir vefa anlayışıyla/vefa borcuyla aynı titizlikle koruma düşüncesini geliştirebiliriz. Bunu yapabildiğimiz takdirde akli çıkarımlarımızla vefaya dair önemli bir karakter eğitimini aldığımızı söyleyebiliriz. Buna karşı o temizliği sağlayan kişilere, temiz çevreye ve temizliğin insan ruhu üzerinde bıraktığı güzel duygulara vefanın gereği olarak aynı şekilde temiz bırakmamız gerekirken buna aykırı davranıldığında hem vefayı hak edenlere karşı hem de kendi insanlığımıza karşı vefasızlık yaptığımızı düşünmemiz gerekir. Bunu başardığımızda günümüz insanının muhakemesine uygun bir vefa dilini oluşturmaya katkıda bulunduğumuzu söyleyebiliriz.

Sonuç ve Öneriler

İnsandaki ulvi değerlerden biri olan vefa duygusu, insanın kendine ve duygularına yabancılaşması ölçüsünde yitirilmektedir. Zira paylaşılan bir hayat, ortak hafıza, hatıra, bağlılık ve bunların oluşturduğu sevginin özünde yer aldığı vefa duygusunu tahrip eden en önemli sebeplerden biri geçmişi unutturan yabancılaşma olgusudur.

Toplumsal boyutta yaşanan yabancılaşma ile vefa duygusunun toplumsal görünürlüğünde azalmanın olması, toplumda vefasızlığın sıradanlaşmasına, alışılmasına ve normal karşılanır hale gelmesine sebep olur.

Modernleşen toplumun en belirgin özelliklerinden biri, bireysel ve toplumsal düzeyde yabancılaşmanın olmasıdır. Bununla birlikte değerleri de tüketen aşırı tüketici

bir toplum olması ve kendine özgü geliştirdiği rasyonalitenin dinî ve ahlaki değerleri bile itibarsızlaştırması, insanlarda vefa duygusunun zedelenmesine ve vefanın büyük bir erdem olduğu düşüncesinin yitirilmesine sebep olmaktadır.

Geleneksel toplumda dinin ve değerlerin hatırlanması ve toplumsal kaynaşmanın olması için insanlar yeteri kadar imkâna ve zamana sahip idi. Modern yaşamla birlikte hem çalışma zamanı hem de ondan arta kalan ve “boş zaman” diye tanımlanan vakitlerin ne şekilde akacağı planlanmış ve bu planlamada din ve değerlere ya yer verilmemekte ta da çok az yer verilmektedir. Boş zaman daha çok eğlence, tüketim ve bireysel ilgilerle sınırlı etkinliklere ayrılmıştır. Böylece, beslenmesi için durup düşünmenin ve hatırlamanın gerekli olduğu vefa duygusunun gündelik hayatın dışına çıkarılmasıyla unutulmaya yüz tutması, zayıflaması ve nihayetinde bazı insanlarda bu duygunun tamamen yitilmesiyle sonuçlanabilen bir duygu ve değer kaybı yaşanmasına yol açmıştır.

Modern toplumun ve bireyin doğasında ve yetiştirme tarzında geleneksel değerleri baskılayan, görmezden gelen ve önemsizleştiren bir rasyonellik vardır. Ancak bu rasyonalitenin bireyin duygusal yaşamına karşı tarafsız kalması ve onu duygularıyla baş başa bırakması, insanın içinde bocalayıp durduğu bir sübjektif hayatın içine itmektir. Bu yönüyle insanlar duygularını tamamıyla yitirmiş olmasa da geleneksel duygularının kodlarına yabancılaşmıştır.

Vefa duygusu sevgi gibi insan doğasında var olan bir duygudur. Dönemsel olarak bu duyguda zayıflama ve tahribat olsa da bu duygunun insanda tamamen yok olması düşünülmemektedir. Her zaman uygun yol ve yöntemlerin bulunmasıyla vefa duygusunun insanlarda yeniden tetiklenebileceği düşünülmektedir. Bu çerçevede modern toplumun vefa duygusu yukarıda zikredilen veya olabilecek başka sebeplerden dolayı tahribata uğramış ve zayıflamış olsa da günümüz insanının algısı, idraki, karakteri ve anlayışı göz önünde bulundurularak buna uygun yeni bir vefa anlayışının geliştirilebileceği düşünülmektedir. Bu bakış açısıyla İslam dininin temel naslarına bakıldığında yeteri kadar yol gösterici beyanların bulunabileceği değerlendirilmektedir. Günümüz insanının kendi yaşamlarında vefa duygusunu yeniden canlı bir şekilde hissedebilmesi ve toplumsal hayatta vefa duygusunun yaygınlaşması için yeni bir vefa dilinin ve anlayışının geliştirilmesinin yararlı olacağı düşünülmektedir. Bunun için de;

Birincisi: Özünde hatırlama ve unutmama melekesinin yer aldığı vefa duygusunu, temel özelliği unutmama ve tanımama olan yabancılaşma psikozuna karşı her zaman korumaya çalışılması temel bir ilke olarak göz önünde bulundurulmalıdır.

İkincisi: Yabancılaşmaya karşı vefayı hatırlatıcı davranışları artırmakta yarar vardır. Süreklilik arz eden dinî ve ahlaki nasihatler, sohbetler ve vaazlar; hatırlatıcı, uyarıcı ve

hayra teşvik edici özellikleriyle⁶⁸ Müslümanların hayatında yabancılaşmaya karşı bilinen ve uygulanagelen en önemli ve etkin yollardandır. Temel özelliklerinden biri insanlara gerçekleri hatırlatma olan⁶⁹ Kur'an-ı Kerim: "Sen öğüt verip hatırlat. Çünkü, hatırlatmak müminlere fayda verir."⁷⁰ demek suretiyle hatırlamanın ve hatırlatmanın ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Sözlü anlatımın yanı sıra buna eşlik edecek somut gündelik davranışların da samimi ve ahlaki olması yabancılaşmanın etkisini önemli ölçüde kıracaktır.

Üçüncüsü: Modern tüketim kültürünün değerler dahil her şeyi tüketme potansiyeline sahip olması ve boş zamanı bile tanzim ederek tüketmekle bireyin kendine zaman ayırmasına fırsat bırakmaması karşısında, insanın durup düşünmesi ve hissetmesi için kendisine yeteri kadar zaman ve imkân sağlanmaya çalışılmalıdır. Günlük hayatın planlanmasında ruhu dinlendirici ve maneviyatı artırıcı meşguliyetlerin artırılması, insanın kendini keşfetmesine ve vefa bekleyen dostları daha fazla hatırlamasına vesile olacaktır.

Dördüncüsü; Her ne kadar dinî ve geleneksel değerleri anlamsızlaştıran modern rasyonalitenin etkisi altında yetişen toplumun ve bireylerin dinî ve geleneksel değerleri gereksiz görme veya görmezden gelme eğilimleri olsa da bulunabilecek uygun yol ve yöntemlerle dinî ve ahlaki duyguları ve değerleri modern insanın kişilik yapısına uygun bir sunumla onlara yeniden canlı bir şekilde kazandırmanın mümkün olacağı düşünülmektedir. Geleneksel hayatta, yüz yüze ilişkilerden doğan yaşanmışlıklarla oluşan sevgi bağı taraflar arasında vefa duygusunu oluştururken, bugün buna ilave olarak, aynı mekanı paylaşmalar bile insanlığın ortak aklının kabul ettiği ilkeler etrafında çevreye, ortak değerlere, yapılan her türlü iyiliğe, doğru şeylere ve insan tabiatının gerektirdiği akrabalık ve dostluk bağlarına karşı da vefa duygularını geliştirmenin insani bir erdem ve gereklilik olduğu düşüncesini insanlara kazandırmanın mümkün olduğu düşünülmektedir.

Kaynakça

Akalın, Şükrü Haluk vd. *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 10. Basım, 2005.

Aktay, Yasin. "Modernleşme ve Gelenek Bağlamında Dini Bilgi ve Otoritenin Dönüşümü". *Bilimname* 3 (2004), 131-151.

Akyıldız, Hüseyin. "Bireysel ve Toplumsal Boyutlarıyla Yabancılaşma". *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 3 (1998), 163-176.

⁶⁸ Süleyman Uludağ, "İslam'da Vaaz ve İrşadın Önemi". *Vaaz ve Vaizlik Sempozyumu*. ed. İsmail Derin (Ankara: DİB Yayınları, 2011), 29-38.

⁶⁹ eş-Şuarâ 26/209; el-En'âm 6/69; el-Hüd 11/120; el-Furkân 25/73; es-Secde 32/22; el-İbrâhîm 14/5.

⁷⁰ ez-Zâriyat 51/55. Bu konuda bk. E. Muhammed Hamdi Yazır Meali'inde bu şekilde geçmektedir. Diğer birçok mealde de "zıkr" kelimesine aynı şekilde "hatırlama/hatırlatma" ve "öğüt" anlamları verilmiştir.

- Alverders. "Hayvanlar Aleminde Sosyal Hayat". çev. Nahide Gücü. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi* 2/3 (1945), 197-206.
- Apaydın, Yunus vd. *İlmihal II, İslam ve Toplum*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*. 12 Cilt. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988.
- Berger, Peter L. *Dinin Sosyal Gerçekliği*. çev. Ali Coşkun. İstanbul: İnsan Yayınları, 1993.
- Bilton, Tony vd. *Sosyoloji*. Ankara : Siyasal Kitapevi, 2009.
- Çapcıoğlu, İhsan. "İnsanlığın Kültürel Hafıza Zincirine Eklemlenen Değerlerin Birleştirici Halkası Olarak Vefa". *Peygamberimiz ve Vefa Toplumu*. haz. Bünyamin Kahraman. 107-121. Ankara: DİB Yayınları, 2021.
- Dönmezer, Sulhi. *Sosyoloji*. Ankara: Savaş Yayınları, 9. Basım, 1984.
- Gedik, Seda. "Âşık Veysel'in Şiirlerinde Vefa". *USBAD Uluslararası Sosyal Bilimler Akademisi Dergisi* 3 (Haziran 2020), 193-212.
- Giddens, Anthony. *Kapitalizm ve Modern Sosyal Teori*. çev. Ümit Tatlıcan. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Giddens, Anthony. *Modernite ve Bireysel-Kimlik*. çev. Ümit Tatlıcan. İstanbul: Say Yayınları, 2010.
- İlter, Esat. "Tüketim Kültürünün Tarihsel Gelişim Süreci ve Bireysel, Toplumsal ve Kültürel Etkilerinin İncelenmesi". *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2 (2019), 461-476.
- Karacoşkun, M. Doğan. "Sevgiyi Kökleştiren Haslet: Vefa". *Diyanet Aylık Dergi* 246 (2011), 6-7.
- Karaman, Hayrettin vd., *Kur'an Yolu Tefsiri*. 5 Cilt. Ankara: DİB Yayınları, 2. Basım, 2006.
- Kasapoğlu, Asım. "Tüketim Toplumu ve Din: Dinin Metalaştırılması". *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2021), 923-937.
- Kiraz, Sibel. "Kitle, Kültür, Bunalım ve Yabancılaşma". *Mavi Atlas* 5 (2015), 126-147.
- Koç, Bekir. "Tüketim Toplumunda Metalaştırılan Dini Yeniden Okuma Önerisi: Bireyin Dine Yabancılaşması". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (2019), 141-167.
- Levine, Amir - Heller Rachel. *Bağlanma*. çev. Ebrar Güldemler. İstanbul: Aganta, 2020.
- Lukacs, György. *Birey ve Toplum*. çev. Veysel Atayman. İstanbul: Günebakan Yayınları, 1978.

- Maimaiti, Maierhaba. "Vefa Borcu ve Adalet Arasındaki Seçim-Akrabanın Suçunu Gizleme". *International Journal of Human Studies* 4 (2019), 212-221.
- Mutçalı, Serdar. *Arapça Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları, 1995.
- Nur, İsmail Hakkı. "Mesnevîde Hayvan Karakterleri (Metaforları)". *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi* 2/1 (2017), 29-47.
- Okumuş, Ejder. "Boş Zamanlar ve Din". *Din Sosyolojisi El Kitabı*. ed. Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu. Ankara: Garfiker, 2012.
- Özafşar, M. Emin vd., Hadislerle İslam, 7 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2014.
- Şentürk, Recep. *Yeni Din Sosyolojileri*. İstanbul: Gelenek Yayınları, 2004.
- Uludağ, Süleyman. "İslam'da Vaaz ve İrşadın Önemi". *Vaaz ve Vaizlik Sempozyumu*. ed. İsmail Derin. Ankara: DİB Yayınları (2011). 29-38.
- Uludağ, Süleyman. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 46 Cilt. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Weber, Max. *Sosyoloji Yazıları*. çev. Taha Parla. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Yazır, Elmalı'lı M. Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat, 1979.
- Yeğin, Hüseyin İbrahim. "Vefakârlık Ölçeğinin Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması". *dergiabant* 5/9 (Bahar 2017), 119-132.
- Yurdagür, Metin. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 46 Cilt. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Zijderveld, Anton C. *Soyut Toplum*. çev. Cevdet Cerit. İstanbul: Pınar Yayınları, 1985.